

VYJADŘOVÁNÍ PROSTORU A JAZYKOVÁ RELATIVITA

Jan Pokorný (Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Česká republika)

Abstract. The Whorf's formulation of the linguistic relativity principle could be seen more clearly, if we divide it into three parts: the linguistic differences of the word phenomena representations, the influences of culture and environment on these linguistic forms, and the influences of the language forms on other mental phenomena and behavior. There exist wide typological differences between linguistic representations of space, which provide interesting examples for all of these points of view. The cultural and natural environment influences the grammatical and semantic structure of language via recurrent patterns in discourse, which shape the language according to the principles formulated by cognitive-functional linguistics. Language structures provide symbolic sources (or are shaped by similar forces) for some religious and mythological representations of the spatial relations. The important role both in the evolution of language forms and in the evaluation of the significance of their differences is played by the potential for variability in the representation of the spatial relations between speakers of the same language or utterances of the same speaker.

Úvod

Princip či hypotéza jazykové relativity má dlouhou historii, ale ne zcela jasný význam. O její popularitu se zasloužil především americký lingvista Benjamin Lee Whorf, který ji formuloval takto:

„Svět se nám ukazuje v kaleidoskopickém proudu dojmů, které musí být utříděny naším vědomím – a to do značné míry znamená, že jazykovým systémem, který v tomto vědomí máme... Představuje se nám tedy nový princip relativity, podle kterého pozoratelé nejsou vedeni stejnými fyzikálními fakty ke stejnému obrazu světa, ledaže by jejich jazyková pozadí byla podobná nebo se dala nějakým způsobem porovnat.“ (Whorf, 1974:213–314).

Chceme-li problém jazykové relativity formulovat konkrétněji, můžeme si jej zjednodušit na minimálně tři nejdůležitější okruhy problémů:

- 1) Jak se liší způsoby, kterými jednotlivé jazyky reprezentují svět¹.
- 2) Jaký je vliv prostředí, kultury a způsobu života na jazyk.
- 3) Jaký je vliv jazyka na naše myšlení a chování.

---

¹ Sem můžeme zařadit i případné filosofické implikace jazykové relativity, otázku jazykových univerzálií nebo možností překladu mezi jazyky s odlišnou stavbou a sociokulturním pozadím.

Tyto otázky tvoří jádro tzv. *prvního typu jazykové relativity*. Soustředí se na stavbu jazyka, jeho gramatiku a konceptuální systém. Tzv. *druhý typ jazykové relativity* se týká spíše používání jazyka a jeho reflexe v kultuře a tento článek se mu věnovat nebude.

Každá jednotlivá otázka, kterou jsem uvedl, vyžaduje zcela odlišný druh analýzy. Zjistit rozdíly ve vyjadřování prostorových vztahů jednotlivých jazyků není příliš obtížné, ovšem zcela jiný problém představuje otázka, zda jsou tyto rozdíly způsobené odlišnou kulturou nebo prostředím mluvčích, či zda ovlivňují vnímání svých mluvčích, jejich chování, paměťové procesy aj.

Typologie jazyka prostoru

Pokud jde o první problém, je oblast vyjadřování prostoru poměrně dobře prozkoumaná. Dá se říci, že právě podrobný komparativní rozbor jazyka prostoru v uplynulých dvaceti letech byl jedním z nejsilnějších impulsů pro oživení koncepce jazykové relativity. Více méně nezávisle započalo tento vývoj několik badatelů, je ovšem velkým štěstím, že se jejich výzkumy podařilo integrovat a vytvořit relativně jednotný metodologický rámec pro výzkum jazyka prostoru. Pozornost si zaslouží především práce Stephena Levinsona a jeho kolegů z Ústavu Maxe Plancka pro psycholingvistiku, kteří se vedle výzkumu vlivu jazyka na myšlení zasloužili především o rozvinutí sémantické typologie jazyků.

První a nejzákladnější složkou každého prostorového výrazu je sám objekt, jehož prostorové vztahy vyjadřujeme, tzv. *figura* či lokalizovaný objekt (*figure*). Druhým prvkem je východisko, pozadí, lokalizující či *vztažný objekt* (*ground, relatum*), v případě popisu pohybových událostí pak „*landmark*“. Zvláštní roli hraje tzv. *deiktické centrum*, pozice mluvčího či perspektiva, ze které je scéna nahlížena. Na něm je založen nejen tzv. relativní referenční rámec, ale i všechny druhy demonstrativ, deiktická příslovce (*tady – tam*) a ukazovací zájmena (*tento – tamten*).

Pokud považujeme objekt, jehož prostorové vztahy chceme vyjádřit, za daný, můžeme si vybrat z mnoha potenciálních vztažných objektů. Některé z nich se objevují častěji, což se projevuje jejich rozdílným gramatickým vyjádřením. Deiktické centrum jako relativně nejčastější a nejpřístupnější východisko bývá gramatikalizováno nejvíce a jeho výběr je proto nejvíce ovlivněn partikulárním typem jazyka².

Typická, nepříznačková forma odpovědi na otázku „Kde je X“ se označuje jako *základní lokativní konstrukce*³. K jejímu určení se používají buď tzv. *Topological relations picture series*, tzv. *Žlutá kniha* (BowPed, podle Melissy Bowermanové a Erica Pedersena), nebo *The picture series for positional verbs* („*Červená kniha*“).

² Některé jazyky proto například rozlišují vzdálenost k deiktickému centru i v osobních příponách sloves nebo podstatných jmen (indiánský jazyk kwakiutl, chemehuevi; Press, 1979:47), případně rozlišují více opozic než *tady – tam* (viz Imai, 2009). Jeden z nejbohatších systémů ukazovacích zájmen najdeme v inuitských jazycích, rozlišujících až třicet ukazovacích zájmen, vyjadřujících odlišné prostorové vztahy (Jacobson, 1995:75).

³ Je důležité dodat, že základní lokativní konstrukcí se často nedají popsat všechny typy prostorových scén. „*Muž má na hlavě klobouk*“ není česká základní lokativní konstrukce, ale „*Na hlavě muže je klobouk*“ zní neobvykle. Faktory, které ovlivňují, které typy scén nebude možné vyjádřit základní lokativní konstrukcí, souvisí většinou s neobvyklostí vztažného předmětu (živá bytost místo neživého předmětu) nebo neobvyklostí vzájemného vztahu.

Typologicky se jazyky liší hlavně vyjadřováním pozice. Jedna možnost je nechat pozici nevyjádřenou, použít sponu, existenční sloveso (*být, existovat*) nebo sloveso vůbec nepoužít, jako v anglickém „*The pen is on the table.*“ nebo českém „*Na stole je propiska.*“

V druhém typu jazyků, i tehdy, kdy pozice není jádrem sdělení, se používá jednoho z širokého souboru pozičních sloves (může se jednat i o adjektiva nebo zvláštní slovní třídu). Typickým představitelem tohoto typu jsou některé mayské jazyky, které používají kolem dvou set i více tzv. *pozicionálů*. Mají často velmi konkrétní významy, například *ležet na břiše, ležet na zádech, ležet na boku, stát na čtyřech, stát jako strom, být ponořen ve vodě*, atd. Němčina a patrně i čeština je tomuto typu relativně blízko, také řekneme spíše „*tužka leží na stole*“ než „*tužka je na stole*“, ačkoli stejně jako mayské jazyky můžeme použít i sponové sloveso.

Třetí typ jazyků slovesa pozice je charakteristický gramatikalizací sloves pozice, která sama získávají funkci spony. Hlavních pozičních sloves je daleko méně, například pouze *sedět, ležet, stát*⁴, ovšem používají se i tehdy, pokud pozice nejen není důležitá, ale není ani známá nebo se nedá skutečně určit, například pro vyjádření neexistence. V kontextu, ve kterém sloveso neoznačuje skutečnou pozici, se jeho výběr většinou řídí třídou podstatného jména⁵. Některé znaky typu jazyků, ve kterých slovesa pozice zastupují sponu, má i holandština (Lemmens, 2002), české „*Praha leží na břehu Vltavy*“ by tomu částečně také odpovídalo.

Samotné prostorové vztahy se dělí na topologické a projektivní. *Projektivní* představují výseč s centrem ve vztažném předmětu a popisovány jsou pomocí tzv. *referenčních rámců (frames of reference)*. Nejobecnější referenční rámec v podstatě používá dva vztažené objekty, primární a sekundární, například „*Květináč stál od stolu (primární vztažený objekt) směrem k oknu (sekundární vztažený objekt)*“. V nejčastěji používaných referenčních rámcích je ovšem výběr sekundárního vztažného objektu či jeho funkčního ekvivalentu předem daný.

Tzv. *intrinzitní referenční rámec* používá osy vztažného předmětu, např. *před, za, nalevo od, napravo od*. Tzv. *relativní referenční rámec* se v češtině vyjadřuje stejnými výrazy, ovšem vyjadřuje perspektivu mluvčího. Způsob transformace intrinzitního referenčního rámce na relativní se označuje jako *reflexní* (evropský), kdy se vztažený objekt chová jako zrcadlový obraz mluvčího, *rotační* (tamilský), kdy se chová jako postava otočená k nám, a *přímý* (hauský), kdy se chová jako postava otočená od nás. *Absolutní* (či environmentální) *referenční rámec* používá ustálené osy, například *sever – jih, k moři – do vnitrozemí, nebo po proudu – proti proudu*.

Preference pro určitý druh referenčního rámce se zjišťuje pomocí takzvaných *space games*. Během testu si dva informátoři musí sdělovat informace o postavení figurek, na které jeden z nich nevidí a které má rozmístit jenom podle slovních instrukcí druhého informátora. Referenční rámce se nepoužívají pouze k vyjádření polohy vzhledem ke konkrétnímu vztažnému předmětu, ale také deiktického centra⁶, například „*na severu*“, „*vpředu*“, orientace a směru pohybu.

⁴ Nebo *sedět, stát* a *viset* v papuánském jazyce yéllí dnye (kde sloveso *ležet* chybí).

⁵ Například v papuánském jazyce enga muži, pokud nesdělujeme jejich skutečnou pozici, vždy „*stojí*“. Ženy naopak „*sedí*“ (Rumsey, 2002).

⁶ Rozdíl mezi intrinzitním a relativním r. rámcem pak samozřejmě ztrácí smysl. Je ovšem třeba říci, že i v jazycích s dominantním vyjadřováním absolutního referenčního rámce převládají spíše deiktické výrazy typu

Ostatní prostorové vztahy, například v předložkách *na*, *u*, *mezi*, se v prostorové lingvistice označují jako *topologické*. Mezi nejdůležitější patří kontakt, obsazení a blízkost. V evropských jazycích se vyjadřují předložkami s velmi obecným významem, tento model ale není univerzální. Některé jazyky vyjadřují topologické vztahy pouze fakultativně (často tzv. vztahovými podstatnými jmény, jako je „povrch“, „vnitřek“ aj.), tj. mohou, ale nemusejí rozlišovat umístění v blízkosti a uvnitř nebo na povrchu (např. australský jazyk arrernte, Wilkins, 2006). V některých jazycích se topologický vztah určuje spíše z významu slovesa (například mayské jazyky) nebo slovesné předpony, například v kavkazském jazyce laz.

V některých jazycích splývají významy „uvnitř“ a „pod“ (australské jazyky), v jiných „na“ a „nad“ (korejština).

Významy vyjadřované předložkami, postpozicemi či lokativními slovesy jsou v některých případech ještě konkrétnější než u českých předložek, rozlišují např. povrch horizontální a vertikální, umístění ve volném prostoru a ve vodě, kontakt připíchnutím (papuánský jazyk yéll dnye), v amazonském jazyce tiriyo umístění ve vodě, na vrcholku nebo zavěšení z obou stran aj. (viz Levinson & Meira, 2003⁷).

Poslední oblastí, kterou studuje lingvistika prostoru, je vyjadřování *pohybu*. Nejčastěji se zkoumá analýzou převyprávění příběhu obrázkové knihy *Frog, where are you?* mluvčími daného jazyka. Výzkum pohybových událostí inspirovala především typologie Leonarda Talmyho, a to i přesto, že je dnes všeobecně považována za poněkud zjednodušující. Talmyho typologie rozlišuje jazyky tzv. *satelitně rámcované* a *slovesně rámcované*. Ve slovesně rámcovaných je vyjádřena dráha kořenem slovesa a v satelitně rámcovaných předložkami, pády, částicemi, příponami slovesa, směrovými příslovci atd. Typologii ilustruje například věta „*Láhev vyplavala z jeskyně.*“, která v češtině i v angličtině („*The bottle floated out*“) vyjadřuje kořenem slovesa způsob pohybu a předponami a částicemi dráhu, zatímco španělská věta „*La botella salió flotando*“ vyjadřuje kořenem slovesa dráhu a způsob pohybu, jehož vyjádření je fakultativní, vyjadřuje příslovečným určením (dosl. „*plavajíc*“).

Ve slovanských jazycích kořen slovesa skoro vždy vyjadřuje způsob pohybu, dokonce častěji než v angličtině, která používá slovesa jako *leave*, *arrive*, *exit*, *enter*, *come*, *go*. Dráhu většinou vyjadřujeme slovesnou příponou nebo předložkou. Některým australským jazykům naopak slovesa jako *plavat* nebo *létat* chybí, sloveso vyjadřuje pouze směr a rychlost pohybu.

Problémem Talmyho typologie je ovšem to, že směšuje typologii na základě ne/vyjadřování způsobu pohybu slovesným kmenem a ne/vyjadřování dráhy pomocí satelitů (oba parametry operují částečně nezávisle) a nepočítá s některými dalšími typy vyjadřování pohybových událostí.

Důležitou vlastností všech uvedených typologických rozdílů je to, že málokdy bývají absolutní. V jazyce se může vedle sebe používat lokativní konstrukce s pozičním slovesem i bez něj, relativní i absolutní referenční rámec, směrová i způsobová pohybová slovesa. Změnu jednoho typu jazyka v jiný typ jazyka tedy může snadno zapříčinit jednoduchá

„na sever“ (od deiktického centra) a vyjádření pohybu („jít na sever“) než složené výrazy jako „na sever od stromu“.

⁷ Podle Levinsona diverzita předložek, postpozic a příbuzných výrazů vyvrací předpoklad některých lingvistů, že obecné výrazy topologických vztahů jsou univerzální, potvrzují ale existenci jednotného sémantického pole, které nepřipouští existenci výrazů, jejichž významy by byly z jeho hlediska "diskontinuální". Někteří lingvisté nesouhlasí ani s tímto tvrzením (Kutscher, 2007).

změna úzu. Propojenost úzu a struktury jazyka je také velice důležitá pro pochopení významu jazykových variací.

Interpretace forem jazyka prostoru

Zjistit a popsat rozdíly ve vyjadřování prostoru v různých jazycích je ovšem něco zcela jiného než vysvětlit příčiny a důsledky těchto rozdílů. Svého času bylo například podrobné vyjadřování prostorových vztahů prohlašováno za příznak rané, konkretizující fáze ve vývoji jazyka (Cassirer, 1996:155). Moderní sémantická typologie ale žádná podobná srovnání „primitivních“ a vyspělých jazyků neumožňuje, jazykové typy, které postuluje, prochází napříč civilizačními okruhy. Je tedy třeba hledat mnohem spolehlivější nástroje k interpretaci rozdílů v jazycích prostoru.

Zajímavý přístup k problému vysvětlení různých podob jazyka prostoru představuje například tzv. *kognitivní lingvistika*. Podle ní, mimo jiné, rozumíme světu kolem pomocí metaforických a metonymických modelů, asociací na základě podobnosti a prototypických zkušeností, a to ovlivňuje i formu jazyka.

V případě jazyka prostoru pro to existuje dostatek dokladů. Za prvé je prostor jednou z nejdůležitějších zdrojových metaforických domén, prostorové vztahy jsou do značné míry vzorem vztahů jako takových. Samy prostorové vztahy se často vyjadřují metaforami a metonymiemi založenými na fyzických a konkrétních jevech. Intrinzní prostorové vztahy se například často vyjadřují pomocí názvů částí těla. *Tvář* či *hrud'* se používá pro vyjádření *před*; *záda*, *zadek* pro vyjádření *za*, *hlava* pro vyjádření *nad* a *nohy*, *zadek* aj. pro vyjádření *pod*. Příznaky toho přístupu nalezneme i v evropských jazycích, mnohem více je tento princip využit například v mixtéčtině nebo hausštině (Caron, 1998:39–40; Macaulay, 1996:172). Lidské tělo je pochopitelně univerzální jev, ovšem některé jazyky používají i metonymické modely založené na částech zvířecího těla (mixtéčtina či masajština) nebo mají některé další metaforické extenze.

Kromě toho je pro prostorové vztahy typické, že se vyjadřují formami jiných prostorových vztahů. Změna intrinzního rámce na relativní je typickým příkladem. Relativní či intrinzní referenční rámec lze zase použít pro vyjádření tzv. absolutního referenčního rámce, založeného na světových stranách, v řadě jazyků je sever "pravá ruka" a jih "levá ruka" jako bychom hleděli na západ, v mongolštině naopak hledíme na jih. V mnoha jazycích existují velice komplikované sítě významů kdy stejný výraz získává různý význam podle toho, v jakém prostředí a v jakém měřítku se používá.

Mnohé z metaforických přenosů mezi různými typy prostorových vztahů zřejmě lidé vytvářejí zcela spontánně, což ovšem často ztěžuje jejich porozumění. Například obrázek chlapce se stromem někteří mluvčí popisují tak, že chlapec stojí "před" stromem, pokud stojí nalevo, a "za" stromem, pokud stojí napravo. Tato tendence k neurčitosti významů je, jak ještě uvidíme, pro vývoj jazyka nesmírně důležitá.

Dalšími pojmy, kterými kognitivní lingvistika obohatila výzkum sémantiky, je například pojem radiálních kategorií nebo prototypů. Členové *radiálních kategorií* nesdílejí žádné jasné společné vlastnosti, pouze síť asociací. Ve vyjadřování prostoru podobných kategorií nalezneme poměrně mnoho, což zřejmě souvisí s jejich větším sklonem ke generalizaci a závislosti na kontextu. Klasickou studií je v tomto ohledu kognitivní analýza vý-

znamu předložky *over* (Lakoff, 2006:402–445). *Prototyp* označuje nejtypičtějšího nejčastějšího, „nejnormálnějšího“ člena kategorie. Roli frekvence a očekávání v jazyce ostatně zkoumá i další směr lingvistiky, lingvistika funkcionalistická.

Role prostředí a kultury

Samotné psychologické nástroje, které se v jazyce prostoru uplatňují, vliv prostředí na jazyk zcela vysvětlit nemohou. Je nutné vycházet z mechanismů jazykového vývoje a zde se ukazuje, že pouze sémantická analýza zdaleka nestačí. Rámec ve kterém lze zkoumat vliv vnějších faktorů na jazykovou formu poskytuje patrně v nejúplnějši podobě tzv. *funkcionalistická lingvistika*.

Funkcionalistická lingvistika je založená na poněkud banální myšlence, že jazyk se přizpůsobuje svým komunikačním funkcím, nebo méně banálně, že vývoj jazyka je evoluční proces. Jako v každém evolučním procesu jsou přítom klíčovými prvky variace, výběr a přenos.

Jazyk a řeč neustále oscilují mezi svobodou a determinismem. Nejenom mluvčí různých jazyků se liší způsobem, jakým popisují například prostorové vztahy nebo pohybové události, i mluvčí stejného jazyka mají možnost použít různé způsoby popisu. Upřednostňování určitých způsobů pak ovlivňuje samu strukturu jazyka. Mluvčí tedy přizpůsobují jazyk svým potřebám, ovšem dělají to nezáměrně, výběrem vhodných forem vyjádření na základě momentální komunikační situace, podle jejich užitečnosti z hlediska produkce, porozumění a posilování společenského statusu.

Jedním z projevů tohoto vývoje je tzv. *gramatikalizace*. Často opakované formy a spojení se automatizují, stávají se konvenčnějšími, méně příznakovými, mění se jejich pragmatická funkce, sémantika, morfologie i syntax. Gramatické formy jsou úspornější, mají jednodušší stavbu, ale jsou také sémanticky méně transparentní, jsou vágnější, mnohoznačnější a redundantnější. Tento vývoj se řídí specifickými pravidly a nelze jej vysvětlit pouze vnějšími faktory. Gramatika *není* skutečným obrazem kultury. Ale vnější faktory ho přesto ovlivňují.

Příkladem může být samo vyjadřování prostorových významů, protože je mnohem gramatikalizovanější než vyjadřování jiných sémantických domén. Pro vyjádření prostorových vztahů proto existují specifické třídy gramatikalizovaných forem, např. předložek, slovesných předpon nebo ukazovacích zájmen. V mnoha jazycích tento proces zašel ještě dál, například se morfologicky vyjadřuje tzv. přidružený pohyb, přidružená pozice. Výrazy prostoru jsou proto také často zdrojem vzniku dalších gramatických forem, osobní zájmena a členy vznikají z ukazovacích (latinské ukazovací zájmeno *ille* → francouzské osobní zájmeno *il*, člen *le*), časy z výrazů prostoru a pohybu (anglické *going to*, *be a-going*) atd.

Kromě toho je jazyk ovlivňován nestejnou preferencí pro různé druhy prostorových vztahů. Například s názvy měst, zemí, domy, místnosti mívají jednodušší vyjádření, s živými bytostmi naopak složitější, příznakovější, nebo se používají v jiném významu, kupř. „u někoho doma“, místo „v těle někoho“ (Creissels & Mounole 2011).

Rovněž některé typy prostorových vztahů se v češtině vyjadřují snáze než jiné. O češtině se mluví jako o jazyku používajícím nejčastěji intrinziční nebo relativní referenční rámec, alespoň v horizontální rovině. Osa *vpravo–vlevo* se však vyjadřuje velmi odlišně od

osy *nahoře–dole* nebo *před–za*. Říkáme *před domem*, *za domem*, *nad domem*, *pod domem*, ale nikoli **lev domem* nebo **prav domem*. Používáme delší a složitější (méně gramatikalizovanou) konstrukci, *nalevo od domu* a *napravo od domu*, často nahrazovanou jednoduchou předložkou *vedle*. „*Vpravo*“ a „*vlevo*“ se zřídka používá v orientačních metaforách, nanejvýš politických nebo etických. Používáme je také méně často, jejich náhrady bývají variabilnější a osvojujeme si je později.

Kromě toho existuje řada jazyků které tuto osu nepoužívají téměř vůbec, australský jazyk *guugu yimithirr* například rozlišuje pravou a levou ruku, praváky a leváky, ale nepoužívá tyto výrazy k označení prostorových vztahů. Existuje zde tedy jistá harmonie mezi jevy na úrovni syntaktické, morfologické, sémantické, diskurzivní, ontogenetické a obecně typologické. Faktorem, kterým v tomto případě ovlivňuje jazykovou formu, je zřejmě naše tělo a naše prostředí. Jsme bilaterálně souměrní živočichové žijící v gravitačním poli planety Země a to jsou pro nás mnohem výraznější skutečnosti než rozdíl mezi pravou a levou stranou.

Jak moc bude osa *vpravo* a *vlevo* potlačena samozřejmě závisí i na jiných faktorech. Eric Pederson (1998:116–117) například zjistil, že tamilští mluvčí ve městech používají relativní referenční rámec mnohem častěji než mluvčí na vesnici, kteří místo něj používají absolutní referenční rámec. Rozdíl v úzu mezi jazyky s dominantním absolutním referenčním rámcem a jazyky s dominantním relativním referenčním rámcem je velmi dobře patrný. Mluvčí češtiny například osy *sever–jih*, *východ–západ* používají jen velmi zřídka. Mluvčí jazyka *taba* mohou naopak naprosto spontánně poradit hráči šachu, aby hrál figurkou, která je „směrem k moři“ (Bowden, 2005:281). Jávský řidič autobusu požádá cestující, aby vystoupili severním vchodem. Matka nabádá syna, který je příliš blízko otevřené straně jedoucího vozidla, aby se pohnul „směrem k moři“. Muž, který má na notebooku otevřené dvě stránky, píše poznámky na „mořskou stránku“. Obrázek visí „dál od moře na mořské straně“ domu (Allen, 2002:21–22). Mnohé z těchto jazyků používají rozdíl mezi *vpravo* a *vlevo* skutečně pouze pro popis samotných částí těla a i tak je mohou popsat i absolutními termíny, například „*pohni trochu nohou na straně od moře*“ (Staden, 2000:334).

Děti si absolutní referenční rámec osvojují mezi čtvrtým a pátým rokem věku, i když podle některých zjištění jim správné používání absolutních termínů dělá problém ještě kolem sedmého roku, zvláště v neznámém prostředí (Cablitz, 2002). Dominance vyjadřování absolutních směrů ovlivňuje i morfologii a syntax, je tedy gramatikalizované, není pouze záležitostí úzu. Ukázkou způsobu vyjadřování v jazycích s absolutním referenčním rámcem je například tato věta v papuánském jazyce *tobelo* ze souostroví Moluky, která zmiňuje směr v absolutním referenčním rámci celkem čtyřikrát (Holton, 2003:48):

Ngohi t-a-iha-oka-ua dina-iha o-hongana-iha
 Já jdu-do·vnitrozemí-perf.-neg ve·vnitrozemí-do·vnitrozemí les-do·vnitrozemí
 „Už nikdy nepůjdu do lesa (do vnitrozemí).“

Vidíme tu opět korespondenci mezi způsobem používáním jazyka a morfologickou a sémantickou stavbou jazyka. Absolutní referenční rámce navíc často úzce souvisí s prostředím svých mluvčích.

Etnika, která žije v horském nebo kopcovitém terénu, nejčastěji používají referenční rámec rozlišující směr *nahoru po svahu* a *dolů po svahu*. Typickým příkladem je například

mayský tzeltal nebo některé himalájské jazyky. Etnika žijící na březích řek (australský dyirbal, athabaská etnika) rozlišují směr *nahoru po proudu*, *dolů po proudu*, *k řece*, *od řeky a přes řeku*. Etnika žijící na mořském pobřeží, například austronéská nebo papuánská etnika, rozlišují směr *k moři* a směr *od moře*, případně *doleva kolem pobřeží* a *doprava kolem pobřeží* (v oceánské oblasti je také rozšířené používání tzv. navigační osy *dole–nahore*, která snad souvisí mimo jiné se směrem monzunů nebo mořských proudů).

Vedle základního významu však termíny absolutního referenčního rámce často mají i některé významy vedlejší. Do vyjadřování referenčních rámců se promítají i kulturní a společenské reálie. Například v jazyce tanacross (oblast západní Kanady) a jiných athabaských jazycích „směr k řece“ je současně také „směrem ke vchodu“ (domu, Holton, 2000:298), „směr do centra“ (na volné moře, do středu místnosti) také „směrem k ohni“ (Leer, 1989:585). To samozřejmě souvisí s tím, jak je uspořádán tradiční indiánský dům. V jazycích severních Moluk se směr „dolů“ používá v několika významech, vedle elementárního významu také pro směr kolem pobřeží (po směru hodinových ručiček na ostrovech Ternate a Makian, proti směru na severu Halmahery) a směrem k ostrovům Ternate a Tidore, tradičním mocenským centrům oblasti, kam plynul tribut z okolních ostrovů. Směr k zemi se také používá pro směr k Halmahaře, největšímu moluckému ostrovu, a směr k moři může znamenat obecně „cizina“. V jazyce taba a v jiných oblastech směr „dolů“ také někdy odpovídá směru, odkud etnikum historicky vzešlo (Allen, 2002:31; Volker, 1998:75).

Abychom chápali význam termínů absolutního referenčního rámce, musíme tedy rozumět určitým zažitým konvencím a metaforám a ani pak není jisté, že je použijeme správně. Vypráví se anekdota o muži, který navštívil dům svého souseda a chtěl vědět, kde je. Jeho dcera mu odpověděla, že je „nahore“ a šla jej do horního patra vzbudit, zatímco soused vyrazil do několik kilometrů vzdáleného města (Allen, 2002:23).

Důležité je, že specifické podmínky, kulturní stereotypy, životní praxe mluvčích skutečně ovlivňují formu jazyka. Někteří lingvisté nepovažují tento jev za projev jazykové relativity, ale pouze specifického prostředí (Palmer, 2004). Poměrně často je vyjadřování určitého referenčního rámce znakem daného kulturního okruhu bez ohledu na genetickou příbuznost jazyků, například referenční rámec používaný na Molukách se významově příliš neliší, ať je daný jazyk austronéský nebo papuánský. Podle jiných lingvistů se však i v tomtéž prostředí mohou používat různé referenční rámce, ani gramatické vyjádření a některé sémantické extenze nebývají zcela totožné.

V některých případech se zdá, že způsob vyjadřování prostorových vztahů má překvapivé analogie i v náboženských představách. Například Balijsi přisuzují každému z absolutních směrů, které balijská vyžívá, náboženský význam. Mezi sakrální směry patří *směr do vnitrozemí* a *na východ*, mezi profánní, potenciálně nebezpečné směry *směr k moři* a *na západ*. Mluvčí se musí určitým způsobem orientovat při stavbě domu, při tanci a dokonce i ve spánku.

Vliv na myšlení

Je zajímavé, že jazyk prostoru zřejmě ovlivňuje u mluvčích i způsob gestikulace, kterou mluvčí (často nevědomky) při popisu událostí používají. Mluvčí australského jazyka guugu yimithirr (Haviland, 1993) ve vyprávění velmi přesně používají absolutní referenční rámec

svého jazyka, dokonce i když popisují události jako převrácení lodky, zatímco angličtí mluvčí absolutnímu referenčnímu rámci v daných kontextech nevěnují pozornost. Mluvčí španělštiny, která slovesným kořenem vyjadřuje častěji dráhu než způsob, kompenzují chybějící vyjádření způsobu pohybu gesty. Na druhé straně turečtí a japonští mluvčí nepoužívají gesto pro „zhoupnutí“ (např. Tarzana na liáně), jež nevyjadřuje ani jejich jazyk (Ozyurek et al., 2005:222). Turečtí mluvčí také častěji v gestech separují dráhu a způsob, podobně jako to dělají jejich verbálně-rámcované jazyky, a jejich gesta typem zpravidla odpovídají použitému slovesu, ať už způsobu pohybu nebo dráhy (Ozyurek et al., 2005: 237).

Přesto je zřejmé, že vnímání prostoru se ani zdaleka neřídí pouze jazykovými kategoriemi. Výzkum korejských mluvčích například ukázal, že jejich paměť pro prostorové scény zaznamenává stejně dobře jako paměť mluvčích angličtiny rozdíl mezi „nad“ a „na“, ačkoli jejich postpozice tento rozdíl nepostihují. Naopak výzkum sloves pozice (*položit, vložit*), které v korejštině rozlišují těsný a volný kontakt, pro jistý vliv jazykové relativy nasvědčuje (Choi & Bowerman, 1991, McDonough et al., 2003).

Výzkumníci Ústavu Maxe Plancka pro psycholingvistiku provedli několik pokusů, které měly potvrdit vliv používaného referenčního rámce na paměť pro prostorové vztahy (viz Majid et al., 2004), které vyvolaly debatu mezi zastánci a odpůrci hypotézy jazykové relativy (Li & Gleitman, 2002; Levinson et al., 2002). Kritici jazykové relativy zpravidla připisují větší význam kontextu, ve kterém se pokus odehrával, než jazyku jeho mluvčích. V každém případě je poměrně těžké formulovat pokus tak, aby skutečně vypovídal o mentální reprezentaci prostorových vztahů jako buď absolutních, nebo relativních či intrinzičních, nezávisle na řešení okamžitých komunikačních problémů.

Podle hypotézy *thinking-for-speaking* Daniela Slobina se však výzkum jazykové relativy na čistě mimojazykové domény ani orientovat nemusí. Značná část našeho každodenního myšlení není jazyková. Snaha formulovat naše myšlenky prostředky specifického jazyka si ale vynucuje určitou organizaci našeho myšlení. Vliv struktury našeho jazyka se tak projevuje „online“.

Modelem Slobinova přístupu je především vyjadřování pohybových událostí. Podle Slobina se mluvčí jazyků slovesně rámcovaných a satelitně rámcovaných liší obecně způsobem vyjadřování, svým *rétorickým stylem*. Rétorický styl je částečně určován rozdílnou ekonomikou vyjadřování v daném jazyce a částečně kulturními konvencemi, jež sami mohou stimulovat vývoj jazyka určitým směrem. Podle Slobina jsou satelitně rámcované jazyky charakteristické nejenom určitým morfosémantickým vzorcem, ale také větší rozvinutostí sémantické domény způsobu pohybu (expresivnějšími a inovativními slovesy způsobu pohybu vedle běžně užívaných) a jiným typem diskurzu.

Mluvčí jazyků satelitně rámcovaných častěji zmiňují a rozvíjí způsob pohybu a dráhu, zatímco mluvčí jazyků slovesně rámcovaných věnují větší pozornost popisu statických scén. Ideální slovesně-rámcované jazyky nejenže nevyjadřují způsob pohybu tak často jako jazyky satelitně rámcované (není obligatorní částí konstrukce), ale také jejich vyjadřování dráhy nebývá tak podrobné. Dráhu vyjadřuje sloveso a to nelze použít v jedné větě vícekrát (alespoň v jazycích, kterým chybí tzv. *sériová slovesa*). V extrémních případech, kdy kromě slovesa není jiný způsob, jak vyjádřit dráhu (některé africké a mayské jazyky, viz Bohnemeyer, 2003:90) je proto nutné prakticky ve všech případech popsat každý referenční bod v samostatné větě, například „*byl jsem v Praze, jel jsem, ocitl jsem se ve Vídni*“.

Východisko a cíl tedy ani není třeba formálně označovat, protože je vyjádří samotná časová souslednost dějů⁸.

Talmyho typologie sama o sobě ovšem trpí nepřehlédnutelnými nedostatky. Nerozlišuje, zda je satelitem afix slovesa, směrové příslovce, pád či předložka. Nepočítá s *kombinacemi* různých způsobů vyjádření dráhy či způsobu pohybu. Jazyky se sériovými slovesy mohou použít více sloves v jednoduché větě (tzv. *sériová slovesa*, například v thajštině; Zlatev & Yangklang, 2004), v jiných jazycích, například některých indiánských nebo australských, se sloveso skládá ze dvou víceméně stejně důležitých částí vyjadřujících dráhu a pohyb (tzv. jazyky *rovnovážně rámcované*). Některé mayské jazyky vyjadřují směr jednak slovesem a jednak směrovým příslovcem, často i tehdy, kdy to čeští mluvčí nepovažují za nutné („*Podej mi sem knihu*“). Australský jazyk arrernte nebo baskičtina vyjadřuje dráhu slovesem i pádovými koncovkami, někteří lingvisté proto pro ně používají termín *dvojitě rámcovaný jazyk* (Croft et al., 2010).

Talmyho typologie navíc rozlišuje pouze směr/dráhu a způsob pohybu, do způsobu pohybu zahrnuje rychlost i médium, nerozlišuje absolutní směr, deiktický směr⁹ a směr k předmětu¹⁰.

Nejextrémnější typy jazyků, pokud jde o elaboraci způsobu pohybu či dráhy, Talmyho typologie patrně vůbec nepostihuje. První extrém by mohly reprezentovat například některé africké jazyky s tzv. *ideofony*, zvláštní skupinou expresivních slov pro jakousi zvukovou ilustraci události, analogické českému *cupitat*, *hopkat* nebo *čvachtat*. V některých jazycích existují zvláštní slovesa pro pohyb v suché a mokré trávě, mělké a hluboké vodě, různé druhy nejisté chůze, rozlišuje se, zda jde malá drobná postava nebo velká tlustá, zda spěchá, je unavená, zraněná atd.

Příkladem druhého extrému by patrně byly australské jazyky a další, které vyjadřují tzv. *přidružený pohyb* (Wilkins, 2006; Simpson, 2002). To jsou slovesné předpony nebo přípony vyjadřující pohyb podmětu nebo jiného referentu, jež lze volně kombinovat s různými slovesy. Větu „*Čtu si poznámky*“ by šlo pouhým připojením morfému přidruženého pohybu změnit na větu „*Čtu si poznámky přicházejíce*“, „*Čtu poznámky odcházejíce*“, „*Čtu si poznámky vracejíce se zpátky*“, „*Čtu si poznámky při pohybu dolů*“. „*Přišel jsem a přečetl jsem si poznámky*“, „*Přečetl jsem si poznámky a odešel jsem*“ atd. V některých jazycích se kombinují i s vyjadřováním environmentálních směrů nebo charakteristických jevů prostředí.

Rozvinuté vyjadřování dráhy v australských jazycích (ale i některých jazycích indiánských) odpovídá nejen nomádkému způsobu života, ale také určitému typu mytologie. Australští mytologičtí hrdinové jsou neustále v pohybu a přírodní a společenský svět vy-

⁸ Takto se vyjadřují například některé molucké jazyky (Holton, 2003:52; Allen, 2002:32–33). Zatímco *Toma butu kara okodiho* (na trhu – odešel domů) v jazyce ternate znamená „*odešel domů z trhu*“, *kara okodiho toma butu* (odešel domů - na trhu) znamená „*odešel domů na trh*“. V západní makianštině se „*Přišel jsem z Marianu*“ vyjádří doslova jako „*Byl jsem na Makianu a pak jsem přišel*“ (Allen, 2002:33).

⁹ Slované jazyky například deiktickému směru pohybu příliš velkou pozornost nevěnují. Naše slovesa *přijít* a *odejít* označují spíše vid či perspektivu výchozího nebo cílového místa. I v jiných jazycích se tyto významy částečně překrývají, jednoznačně je rozlišují například některé středoamerické jazyky, které mají samostatná slovesa pro *přijel jsem sem* nebo *přijel jsem tam*.

¹⁰ Některé jazyky (například jazyk tobelo, Holton, 2003:52) například v mnoha případech formálně nerozlišují východisko a cíl, ale deiktický nebo absolutní směr (*sem*, *tam*, *na sever*, *dolů*), takže je nutné východisko a cíl rozlišit na základě znalosti kontextu (asi jako bych místo „*přijel jsem do Brna*“, „*přijel jsem z Brna*“ řekl pouze „*přijel jsem sem ... Brna*“ a posluchači by jen podle kontextu museli poznat, zda *do* nebo *z*).

tvářejí na jakési posvátné cestě. Znalost průběhu těchto mytologických poutí a jednotlivých zastávek (v austronéském kontextu označované jako *topogenie*, Fox, 1997) je jedním z hlavních předmětů posvátných vědomostí, které se předávají během iniciačních rituálů. Stejně jako v případě sakralizace směrů absolutního referenčního rámce a chování, které se k ní váže, zde patrně nejde o jednoznačný vliv jazyka, ale přinejmenším o společné rozvíjení jazykových a náboženských vzorů pod vlivem prostředí a způsobu života.

Závěr

Zkoumání jazyka prostoru se ukázalo být ideálním modelem pro zkoumání sémantické typologie jazyků, vývoje jazykových forem a jejich vztahů s kognitivními procesy. Můžeme říci, že i když je naivní vnímání hypotézy jazykové relativity neudržitelné a mnohé ze vztahů mezi kulturou, prostředím, myšlením a jazykem dosud neobjasněno, přinejmenším některé vztahy mezi nimi nalézt lze. Pokud charakter prostředí nebo způsob života vede k vyšší frekvenci ve vyjadřování určitých prostorových vztahů (jako v případě absolutních referenčních rámců), gramatikalizují se a ovlivňují syntaktickou, morfologickou a sémantickou strukturu jazyka. Specifické okolnosti vytváří charakteristické asociace, které jsou zachyceny v sémantice jednotlivých výrazů. Vytváří se analogie mezi způsobem, jakým prostor popisuje jazyk, a jaký hraje v náboženství a mytologii. Výzkum jazyka prostoru tedy přinejmenším potvrzuje, že naše vnímání prostoru se liší a že tyto rozdíly úzce souvisí s přírodním a kulturním prostředím, ve kterém jsme zvyklí se pohybovat.

Na druhé straně je třeba zdůraznit otevřený charakter jazyka. Výhodou současných metod zkoumání jazyka prostoru je to, že zachycují přímo promluvy a umožňují tak zkoumat nejenom formální systém jazyka, společné tendence, ale i variabilitu mezi mluvčími. Jazyková diverzita je v podstatě dvojitá, jsou to rozdíly mezi jazyky a rozdíly mezi mluvčími nebo promluvami ve stejném jazyce. Výzkum používání jazyka se tak jeví jako mnohem obtížnější, ale také zajímavější problém než popis samotné jazykové struktury.

Bibliografie

- ALLEN, R. B. & HAYAMI-ALLEN, R. (2002). Orientation in Spice Islands. In MACKEN, M. *Papers from the Tenth Annual Meeting of the Southeast Asian Linguistics Society*. Arizona State University: Program for Southeast Asian Studies. 21–38.
- BOHNEMEYER, J. (2003). The unique vector constraint: The impact of direction changes on the linguistic segmentation of motion events. In ZEE, E. & SLACK, J. (eds.) *Representing Direction in Language and Space*. Oxford: Oxford University Press. 86–110.
- BOWDEN, J. (2005). Language contact and metatypic restructuring in the directional system of North Maluku Malay. *Concentric: Studies in Linguistics* 31 (2):133–158.
- CABLITZ, G. H. (2002). The acquisition of an absolute system: learning to talk about SPACE in Marquesan (Oceanic, French Polynesia). *The Proceedings of the 31st Stanford Child Language Research Forum*. 40–49.
- CARON, B. (1998). From body to space and time. In ZIMA, P. & TAX, V. (eds.) *Language and Location in Space and Time*. München, Newcastle: Lincom Europa.

- CASSIRER, E. (1996). *Filosofie symbolických forem I – Jazyk*. Praha: Oikymenh.
- CREISSELS, D. & MOUNOLE, C. (2011). Animacy and spatial cases: Typological tendencies, and the case of Basque. In KITTLA, S. & VASTI, K. & YLIKOSKI, J. (eds) *Case, Animacy and Semantic Roles*. 155–182.
- CROFT, W. & BARÐDAL, J. & HOLLMAN, W. & SOTIROVA, V. & TAOKA, C. (2010). Revising Talmy's typological classification of complex events. In BOAS, H. C. (ed.) *Contrastive Construction Grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- FOX, J. (1997). Place and landscape in comparative Austronesian perspective. In FOX, J. (ed.) *The Poetic Power of Place: Comparative Perspectives on Austronesian Ideas of Locality*. Canberra: ANU E Press. 1–21.
- HAVILAND, J.B. (1993). Anchoring, iconicity, and Orientation in Guugu Yimithirr pointing gestures. *Journal of Linguistic Anthropology* III (1):3–45.
- HOLTON, G. (2000). *The Phonology and Morphology of the Tanacross Athabaskan Language*. PhD Dissertation. Santa Barbara: University of California.
- HOLTON, G. (2003). *Tobelo*. München: Lincom Europa.
- CHOI, S. & BOWERMAN, M. (1991). Learning to express motion events in English and Korean: The influence of language-specific lexicalization patterns. *Cognition* 41 (1–3):83–121.
- IMAI, S. (2009). *Spatial Deixis. How Finely do Languages Divide Space?* Berlin: Verlag Dr. Müller.
- JACOBSON, S. A. (1995). *A Practical Grammar of the Central Alaskan Yup'ik Eskimo Language*. Fairbanks: Native Language Center.
- KUTSCHER, S. (2007). Locative classification and orientation of the configuration: Spatial conceptualisation in Laz. *Conference on the Languages of the Caucasus*. Leipzig/Germany: Max-Planck-Institute for Evolutionary Anthropology. dostupný z <http://www.eva.mpg.de/lingua/conference/07-CaucasusConference/pdf/handout/Kutscher_handout_LocClassLaz.pdf>.
- LAKOFF G. (2006). *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda.
- LEER, J. (1989). Directional stems in Athapaskan and Na-Dene. In COOK, E. & KEREN D. & RICE, K. D. (eds.) *Athapaskan Linguistics, Current Perspectives on Language Family*. Berlin, New York. 575–622.
- LEMMENS, M. (2002). The semantic network of Dutch posture verbs. In NEWMAN, J. (ed.) *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- LEVINSON S. C. & KITA S. & HAUN D.B. & RASCH B. H. (2002). Returning the tables: language affects spatial reasoning. *Cognition* 84 (2):155–88.
- LEVINSON, S.C. & MEIRA, S. (2003). „Natural concepts“ in the spatial topological domain: adpositional meanings in crosslinguistic perspective: an exercise in semantic typology. *Language* 79:485–516.
- LI, P. & GLEITMAN, L. R. (2002). Turning the tables: spatial language and spatial reasoning. *Cognition* 83 (3):265–294.
- MACAULAY, M. (1996). *A Grammar of Chalcatongo Mixtec*. Los Angeles, London: University of California Press, Berkeley.

- MAJID, A. & BOWERMAN, M. & KITA, S. & HAUN, D.B.M. & LEVINSON, S.C. (2004). Can language restructure cognition? The case for space. *Trends in Cognitive Sciences* 8 (3):108–114.
- MCDONOUGH, L. & CHOI, S. & MANDLER, J. M. (2003). Understanding spatial relations: Flexible infants, lexical adults. *Cognitive Psychology* 46:229–259
- OZYUREK, A. & KITA, S. & ALLEN, S. & FURMAN, R. & BROWN, A. (2005). How does linguistic framing of events influence co-speech gestures? Insights from crosslinguistic variations and similarities. *Gesture* 5 (1/2):219–240
- PALMER, B. (2004). Standing Whorf on his head: evidence from spatial reference on the relationship between language and thought. *International Conference on Language, Culture, and Mind*. University of Portsmouth.
- PEDERSON, E. (1998). Spatial language, reasoning, and variation across Tamil communities. In ZIMA, P. & TAX, V. (eds.) *Language and Location in Space and Time*. München, Newcastle: Lincom Europa. 111–119.
- PRESS, M. L. (1979). *Chemehuevi: A Grammar and Lexicon*. Berkeley: University of California Press.
- RUMSEY, A. (2002). Men stand, women sit: On the grammaticalization of posture verbs in Papuan languages, its bodily basis and cultural correlates. In NEWMAN, J. (ed.) *The Linguistics of Standing, Sitting and Lying*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 179–211.
- SIMPSON, J. (2002). From common ground to syntactic constructions: Associated path in Warlpiri. In ENFIELD, N. J. (ed.) *Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture*. Oxford: Oxford University Press. 287–307.
- STADEN, M. (2000). *Tidore: A Linguistic Description of a Language of the North Moluccas*. Leiden: Leiden University.
- VOLKER, C. A. (1998). *The Nalik Language of New Ireland. Papua New Guinea*. New York: Peter Lang.
- WHORF, B. (1974). Science and linguistics. In CAROLL, J. B. (ed.) *Language, Thought & Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 207–232.
- WILKINS, D. P. (2006). Towards an Arrernte grammar of space. In LEVINSON, S. C. & WILKINS, D. P. (eds) *Grammars of Space: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press. 24–62.
- ZLATEV, J. & YANGKLANG, P. (2004). A third way to travel: The place of Thai in motion-event typology. In STROMQVIST, S. & VERHOEVEN, L. (eds.) *Relating Events in Narrative 2: Typological and Contextual Perspectives*, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 219–257.